

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” ənənəsi: Xacu Kirmaninin “Rövzətül-ənvar” əsərinin mövzu və ideyası

“Khamsa” tradition of Nizami Ganjavi: theme and idea of the work “Rovzatul-envar” by Khaju Kirmani

Zəhra Allahverdiyeva

E-mail:

zahra.allahverdiyeva@
mail.ru

Tel: +994507937763

Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutu

Xülasə: Nizami öz yaradıcılığı ilə Yaxın Şərq ədəbiyyatında mürəkkəb, zəngin məzmunlu və çoxşaxəli, bitkin süjetli məsnəvi janrı dastanların inkişafına və təkmilləşməsinə daha geniş imkanlar açdı və “Xəmsə” ənənələrində fars, türk və hind ədəbiyyatının böyük bir nəslə yetişib, Nizami mövzularında yazdıqları epik-romantik səpkili əsərlərlə orta əsrlər ədəbiyyatının bu istiqamətdə inkişafını təmin etdi. Bu məqalədə Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” ənənəsinin davamçısı Xacu Kirmaninin “Rövzətül - ənvar” əsəri tədqiqatə cəlb olunur.

Dünya şərqşünaslığında Xacu Kirmaninin həyat və yaradıcılığına dair müxtəlif problemlər ətrafında – Ş.Riye, P.Hammer, F.Erdman, Şefer, Pitsi, E.Braun, A.Krımski, Y.E.Bertels, Y.Ripka, Z.Səfa, M.Moin, Ə.S.Xansari, S.Nəfisi, H.Kuhi, K.Ayni, S.N.Kirmani, M. Abidi, F. Köprülü, N.Sayfiyev, H.Araslı, A.S.Ləvənd, Q.Əliyev, M.Kazımov, B. Quliyeva, Ə.Neda və başqa alimlərin əhəmiyyətli araşdırmaları mövcuddur. Bununla belə, konkret olaraq Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar” (“Sirlər xəzinəsi”) və Xacu Kirmaninin “Rövzətül-ənvar” (“Nurlar bağçası”) əsəri müqayisəli şəkildə öyrənilməmişdir.

Təqdim olunan məqalədə Xacu Kirmaninin “Rövzətül-ənvar” poemasının mövzu və ideyası Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsəri ilə müqayisəli araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, “Sirlər xəzinəsi”, Xacu Kirmani, “Rövzətül-ənvar”, mövzu, ideya

Məqalənin gəldiyi
tarix/Received: 23.05.2025

Qəbul tarixi/Accepted:
10.12.2025

Nəşr tarixi/ Available Online:
24.12.2025

Abstract: With his work, Nizami opened up wider opportunities for the development and improvement of the complex, rich in content and multifaceted plot of the masnavi genre in the literature of the Middle East, and a large generation of Persian, Turkish and Indian writers grew up on the traditions of the "Khamsa", who, with their epic-romantic works written on the themes of Nizami, ensured the development of medieval literature in this direction. This article focuses on the work "Rovzatul-envar" by Khaju Kirmani, a continuer of the tradition of "Khamsa" by Nizami Ganjavi. In world oriental studies there are significant studies on various issues related to the life and work of Khaju Kirmani, written by Sh. Riye, P. Hammer, F. Erdman, Schaefer, Pitsy, E. Braun, A. Krymsky, Yu. E. Bertels, Yu. Ripka, Z. Safa, M. Moin, A. S. Khansari, S. Nafisi, H. Kuhi, K. Aini, S. N. Kirmani, M. Abidi, F. Koprulu, N. Sayfiev, H. Arasli, A. S. Levand, G. Aliyev, M. Kazimov, B. Guliyeva, A. Neda and other scholars. However, "Makhzan-ul-asrar" ("Treasure of Secrets") by Nizami Ganjavi and "Rovzat-ul-anvar" ("Garden of Fires") by Khaju Kirmani have not been specifically studied in a comparative manner.

In the presented article, the theme and idea of Khaju Kirmani's poem "Rovzatul-envar" are examined in comparison with Nizami Ganjavi's work "Makhzan-ul-asrar".

Key words: Nizami Ganjavi, "Makhzan-ul-asrar", Khaju Kirmani, "Rovzatul-envar", theme, idea

Giriş / Introduction: Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin mövzu, ideya, struktur, üslubunun Orta əsrlər poeziyasına təsirinin öyrənilməsi dünya ədəbiyyatşünaslıq elminin aktual problemlərindən biridir. XIV əsrin görkəmli şairi Xacu Kirmaninin Nizami təsiri ilə qələmə aldığı orijinal mövzular yarandığı dövrdən başlayaraq əksər Şərq ölkələrində yayılmış, o cümlədən türkdilli ədəbiyyatda da yüksək sənət örnəyinə çevrilmişdir.

Xacu Kirmaninin “Rövzətül-ənvər” (Nurlar bağçası) əsəri Nizami Gəncəvinin ilk poeması “Məxzənül-əsrar” (Sirlər xəzinəsi) əsərinə cavab olaraq yazılmışdır və bu əsər Xacunun “Xəmsə” yaradıcılığında “Humay və Humayun” və “Gül və Novruz” məsnəvilərindən sonra üçüncü halqanı təşkil edir.

Əsas hissə/Main part

“Rövzətül-ənvər” 1342-ci (h/743) ildə Xacu Kirmaninin hamisi, Sircan qalasının hakimi, vəzirlərin sultanı Xacə Şəmsəddin Mahmud bin Sain Qazinin adına yazılmışdır. Qeyd edək ki, Şəmsəddin Mahmud bin Sain Qazi vəzirliyə Elxani Əmiri Əbu İshaq İncu tərəfindən təyin olunmuşdu. Şiraz və Kirmanın elmi-mədəni inkişafında, bir çox şair və alimlərə qayğı göstərilməsində, əsərlərinin üzünün köçürülməsində bu şöhrətli vəzirin xüsusi rolu olmuşdur. Təəssüflər ki, bu şöhrətli vəzir Elxanilər devrildikdən sonra Şirazda hakimiyyətə gələn Əmir Mübarizəddin Məhəmməd tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Xacu Kirmaninin vəzir Şəmsəddin Mahmud Sain Qazinin ölümünə həsr etdiyi bir mərsiyə - qitə də məşhurdur.

Əsərin sonunda həmçinin Xacu sufi şeyxlərinin sultanı Əbu İshaq İbrahim Qazirununin xatirəsini yad etmişdir. Şairin mürsidiyyə təriqətinə mənsub olduğunu, Şeyx Əbu İshaq Qazirununin müridi olduğunu tədqiqatçılar qeyd etmişlər. İran alimi S.N. Kirmani Xacu “Xəmsə”si külliyyatının elmi-tənqidi mətninə yazdığı müqəddimədə Əbu İshaqı “پير خواجو” (Xacunun Piri) adlandıraraq yazır: “*Xacu Mürsidi təriqətinin imamı Şeyx Əminəddin Kazerununin müridi olmuş, həmçinin Şeyx Əlaüddövlə Simnaninin təsəvvüfə dair görüşlərindən də təlim almışdır*” (Kermani, 1370, s. 26).

Azərbaycan alimi Bilqeyis Quliyeva “Xacu Kirmaninin “Samnamə” və “Humay və Humayun” poemaları” (2010) monoqrafiyasında Əbu İshaq Qazirununin təxəllüsləri, mənsub olduğu sufi- Mürsidiyyə təriqəti, müridi Şeyx Əmin əd-Din Məhəmməd Bolyani haqqında, eləcə də Xacunun öz mürsidinə həsr etdiyi qəsidə və tərəcibənd haqqında zəngin məlumat verərək yazır: “*Mürşidiyyə ordeninə və onun qurucusu olan Şeyxə xüsusi hörmətinə görə Xacu Mürsidi nisbəsini almışdır*” (Гулиева, 2010, s. 38).

Abdürrəzak Türk “Ərzurumun qəndilləri” əsərində Əbu İshak Qaziruni haqqında məlumat verərək yazır: “*Ebu İshak künyesiylə və Kazeruni nisbesiylə məşhur olmuşdur. M.963, h.352 senesi Ramazan ayının yarısına rastlayan Pazartesi günü Şiraz civarındakı Kazerun kasabasında dünyaya geldi. Miladi 1034, h. 426 Senesinde Kazerunda vəfat etti. Kabri - şerifləri oradadır*” (Abdürrəzak, 2014, s. 288)

Xacu özü “Divan”ında Şeyx Əbu İshaq Qazirunini yad etmişdir. Həmçinin “Rövzətül-ənvər” əsərinin sonunda öz şeyxi Əmin əl-Həqq Vəliyəd-din əl-Qazirununin fəlsəfi görüşlərinə xüsusi bölmə ayırmışdır. Şair:

جان من از مرشيد دين نور يافت

جنت دينم ز امين حور يافت

تحفه ام از عالم بالا رسيد

خلعتم از حضرت والا رسيد

(Kermani, 1370, s. 95)

Mənim canım din mürşidindən nur tapdı,
Mənim dinimin cənnəti Əmindən hur tapdı.
Hədiyyəm uca (göylərdən) gəldi,
Xələtim Həzrəti- alidən gəldi –

deyərek öz mürşidinə həsr etdiyi bu bölmə ilə kitabı xətm etmişdir.

Xacunun “Rövzətül-əнвар” poeması 2040 beytdən ibarətdir. Şair poemanın mövzu, ideya, strukturunu Nizaminin “Məxzənül-əsrar”ına uyğun qurmuşdur. Həmçinin Nizami poemasının vəzn ölçüsünü qoruyaraq əruzun səri bəhrini saxlamışdır. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, şair məzmun və forma baxımından Nizami Gəncəvi ənənəsini izləsə də, poemanı özünəməxsus novatorluqla işləmiş, məqalət və novellaları mütanasib orijinal bir əsər yaratmışdır. Bu orijinalıq dövrün fəlsəfi təfəkkürünün simvolik ifadəsi olmaqla, sənətkarın özünəməxsus parlaq istedadının nümunəsidir. Şərq ədəbiyyatında “Xəmsə” davamçıları mövzusu üzrə əhəmiyyətli tədqiqatlar aparan şərqşünas alim Mehdi Kazımovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi “Xacunun “Xəmsə”sində yalnız nəzirənin bir şərti – vəzn az-çox şəkildə qorunub saxlanmışdır. O yalnız “Rövzətül-əнвар” (“Nur bağları”) poemasında Nizamini təqlid edir ki, bu da özünü əsərin adı və kompozisiyanın saxlanmasında büruzə verir” (Kazımov, 2012, s. 311).

“Rövzətül-əнвар” əsərinin stukturı – başlanğıc (tövhid), minacat, Həzrəti Peyğəmbərə həsr olunmuş nə`t, şairin hamisi Sultan Əla-əzim Şəmsəddin bin Mahmud Sain Qazinin mədhi, keçmişdə kitabın nəzmi haqqında, bu nəzmin tərtib səbəbi və reyhanların vəsfi hissələrindən sonra, əsər 20 fəlsəfi - didaktik məzmunlu məqalət və onlara aid orijinal süjetli hekayələr əsasında qurulmuşdur.

Məlumdur ki, Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” əsərində islam dininin üç əsas təməlindən birincisinə, yəni imana bağlı Tövhid fəlsəfəsinin təbliğinə mühüm yer vermişdir. Tövhid Allahın zati, təkliyi və sifətləri haqqında biliklər sistemidir. İslamın əsas təməli olan tövhid fəlsəfəsi Quranın ixlas surəsi ilə bağlıdır və Allahın vahidliyinin təsdiq və təbliğini bildirir. Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar” əsərinin:

بسم الله الرحمن الرحيم

هست کلید در گنج حکیم (Nezami, 1960, s. 1)

Bismilləh-Rəhmanir-Rəhim,

Həkim(Allah) qapısının açarıdır,-

misraları ilə başlanan 53 beytlik başlanğıcında Allahın ixlas sifətləri sadalanır:

اَوَّل و آخِر بوجود و حیات

هست کن و نیست کن کاینات...

بود و نبود آنچه بلندست و پست

باشد و این نیز بنا شد که هست

(Nezami, 1960, ss. 1-2)

Vücudu və sifətləri əzəli və əbədidir,

Kainatı var edən və yox edəndir...

O var ikən hələ uca və yastı yerlər yox idi,

Mövcud olanlar olmayanda da O, var olacaq!

(Nizami, 2014, s. 19)

Nizami öz əsərinin Tövhid və minacat hissəsində Quranın İxlas surəsinə işarə edir. Məlumdur ki, Qurani-Kərimin İxlas (112) surəsində deyilir:

قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ (١) اللَّهُ الصَّمَدُ (٢) لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ (٣) وَأَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ

- De: O Allah birdir. Allah ehtiyacsızdır. Törəməyib. Törənməyib. Və ona tay olası bir əhəd yoxdur (İsmayılzadə, 2005, s. 604). Nizami Gəncəvi bu surəni öz əsərində aşağıdakı müvafiq beytlərlə təlmih edir:

زیر نشین علمت کاینات

ما بتو قایم چو تو قایم بذات

هستی تو صورت و پیوند نی

تو بکس و کس بتو مانند نی

(Nezami, 1960, s. 5)

Kainat Sənin bayrağının altında oturub,

Biz sənə bağlıyıq, sən isə öz zatına bağlı.

Sənin varlığının surəti və peyvəndi yoxdur.

Sən kimsəyə və kimsə Sənə bənzəməz.

Allaha aid ilkin atributların işlənməsi tipoloji olaraq Nizamidən sonrakı “Xəmsə”lərdə izlənilir. Allaha aid sifət, ad və atributları ilk öncə Əmir Xosrov diqqətlə izləmişdir. Öz əsərlərini - بسم الله الرحمن الرحيم kəlməsi ilə başlayan Əmir Xosrov Dəhləvi, Xacu Kirmani, Əbdürrəhman Cami, Abdullah Hatifi və başqaları Allahın minacatı və Peyğəmbərin nətinə aid hissələri uyğun şəkildə izləmiş və Nizami məcazlarından bəhrələnməmişlər. Məsələn, Əmir Xosrov “Mətləül-ənvar” da:

بسم الله الرحمن الرحيم

خطبه قدس است به ملک قدیم

(Əmir Xosrov, 1977, s. 1)

Bismillahir-rəhmanir-rəhim -

Qədim dünyada müqəddəs xütbədir.

Xacu Kirmaninin “Rövzətül-ənvar” əsərində də tövhid fəlsəfəsinə həsr olunan hissə diqqəti cəlb edir. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, “Xəmsə” külliyyatını nəşr edən Səid Niyaz Kirmaninin

qeydinə əsasən, “Rövzətül-ənvər” poemasının əlyazma nüsxəsində bir neçə başlanğıc səhifə itmişdir. Buradan belə bir fikir yarana bilər ki, əsərin minacat hissəsi əldə qalmamışdır. Lakin maraqlı burasıdır ki, “Rövzətül-ənvər” əsərinin Türk Sultanı II Əbdülhəmidin (1842-1918) saray kitabxanasına məxsus, hal-hazırda Amerikada Miçiqan Universitetinin Xüsusi Kolleksiya Kitabxanasında, 315-şifrəli kataloqunda saxlanılan XVIII əsrdə (1750-1799-cu illər) üzü köçürülmüş nəfis əlyazma nüsxəsində məsnəvi həmin beytlərlə başlanır və bu fakt əsərin ilk hissələrinin itmədiyini bildirir. Belə ki, əsərin ərəbcə başlanğıc beytində “Bismillah” yer alır. Həmin başlanğıc beytlər belədir:

زُيِّنَتِ الرُّوضَةُ فِي الْاَوَّلِ

بِسْمِ اللّٰهِ الصَّمَدِ الْمُفَضَّلِ

شد چمن طبع ترنم سرای

روضه انوار به نام خدای

(Kermani, h.1370, s. 1)

Zinəti əl- rövzeyi fi əl-əvvəl,

Bismilləh əl-Səməd əl-Mufəzzəl! ¹

Çəmən təb ilə nəğmə qoşan oldu -

“Rövzeyi-ənvər” Allahın adına (yazıldı)!

Elə birinci misrada “Əl-əvvəl” (Əvvəl, birinci) - Allahın vacib adlarından birini vəsf edir ki, islami şərh kitablarında bu haqda məlumat verilmişdir.

İbn-Ərəbi özünün məşhur “Məkkə fütuvəti” (الفتوحات-المکيه) əsərinin 61-ci tezisində yazırdı: “Mütləq birinciyə çatmaq zərurəti ilə qurulmuş əlaqədə ağıl yalnız Ona arxalanır və başqa cür də ola bilməz. Bu baxımdan, başlanğıc (əl-Əvvəl) Odur” (Ибн Араби, 2014, с. 254).

Xacu öz əsərində 50 beytlik başlanğıc hissədən sonra ayrıca 92 beytlik minacat verilmişdir. Bu minacatda şairin Allahın vəsfi və gözəl sifətlərinin bədiiləşdirilməsində özünəməxsus simvolik poetik üslubu diqqəti cəlb edir:

ای شب قدر از قلمت یک برات

نیشکراز باغچه ات یک نبات

نرگسه گلشن مینا ز تو

روشنی دیده بینا ز تو

چشمه خضر از تو نمی یافته

روح مسیح از تو دمی یافته

نور صفاتت ز تجلی ذات

ذات تو پنهان ز ظهور صفات

¹ Əvvəl bağçasının bəzəyi,
Əzəli və Əbədi Allahın adıyla!

(Kermani, 1370, s. 4)

Sən ey qədr gecəsi qələmindən bir barat olan!
Neyşəkər sənin bağçandan olan bir bitkidir.
Yaşıl gülşənin nərgisi səndən,
Görən gözün aydınlığı səndəndir...
Xızır çeşməsi nəmliyi səndən tapıb,
Məsihin ruhu nəfəsi səndən tapıb.
Sifətlərinin nuru zatının təcəllasındandır,
Sifətlərin zühurundan sənin zatın gizlidir.

Minacatda Nizamivari perefrəzlar da diqqətdən yayınmır:

مرغ روان فاخته طوق تو
پیر خرد طفل ره شوق تو
نه بتو کس ماند نه مانی به کس
هیچ نمانند و تو مانی و بس

(Kermani, 1370, s. 4)

Can quşu sənin dairənin fəxtəsidir.
Qoca ağıl sənin şövq yolunun uşağıdır.
Nə bir kəs sənə qalar, nə sən bir kəsə,
Heç (kəs) qalmaz və sən əbədi qalarsan.

Xacu Kirmani bəzən Nizaminin müvafiq beytlərindən iqtibas etdiyi fikirləri müəyyən kiçik dəyişikliklə, əsas mənanı və mənbəni saxlamaqla izləmişdir. O, Nizaminin Allaha müraciətində tez-tez Quran ayələrindən gətirdiyi iqtibasları qoruyaraq, öz müəlliminin yolunu davam etdirdiyini bildirmişdir. Təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”ndə Qurandan gətirdiyi çoxsaylı iqtibasların heç də hamısı – nə Azərbaycan və rus dilinə tərcümələrdə, həmçinin son dövrlərdə Türkiyədə olan tərcümələrdə və nəşrlərdə, nə də əsərə yazılmış şərhələrdə qeyd edilməmiş, əksər iqtibaslar Nizaminin öz fikri kimi təqdim olunmuşdur. Amma şairin xələfi olan Xacu Kirmani bu iqtibasları gözdən qaçırmamış və onları olduğu kimi təkrarlamışdır. Bu səbəbdən, hətta bəzi Avropa müəllifləri məsələnin mahiyyətini anlamadıqları üçün, yəni bu təkrarların Quran ayələri olduğunu bilmədikləri üçün şairi öz sələfini təkrar etməkdə qınamışlar. Lakin bizim gəldiyimiz qənaətə görə, Xacu Nizami ideyalarını davam etdirmiş, o, bilərəkdən, sevə-sevə, özünün təbiri ilə desək, “Nizami ibarələrinin ovçusu” olmuş, sələfinin baş vurduğu mənbələri olduğu kimi izləməyə çalışmışdır. Məsələn, Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi”nin başlanğıc 15-ci beytində Qurani-Kərimin Gafır surəsinin 16-cı ayəsindən يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ لَا يَخْفَىٰ عَلَى اللَّهِ مِنْهُمْ شَيْءٌ لِمَنِ الْوَجْدُ الْقَهَّارِ -

الْمَلِكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ -

لِمَنِ الْمُلْكُ -Mülk kimindir? (Yəni: Dünya kimindir?) – ifadəsini iqtibas edərək öz əsərinə daxil etmişdir:

کیست درین دیرگه دیرپای
کو لِمَنِ الْمُلْكُ زند جز خدای
(Nezami, 1960, s. 2)

Bu qoca, sonsuz dünyada kimdir, o,

Allahdan başqa: Mülk kimindir?- deyən.

Xacu Kirmani Allaha minacət hissəsində Nizami tərcüməçilərindən fərqli olaraq, Nizaminin iqtibas etdiyi həməən Quran ayəsini - لِمَنِ الْمُلْكُ -Mülk kimindir?- ifadəsini qoruyaraq saxlamışdır:

کز لِمَنِ الْمُلْكُ چو آید خطاب
کس نبود جز تو که گوید جواب
(Kermani, h.1370, s. 5)

Mülk kimindir, xitabı(sualı) gəlsə,

Səndən başqa kim cavab verə bilər?

Əsərdə Peyğəmbərə həsr olunmuş 43 beytdən ibarət bir nət vardır. Xacu poemasında Nizami əsərində olan meracnamələr və xəlvətlər hissəsi yoxdur.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, “Rövzətül-ənvar”ın əsas hissəsi eynilə Nizamidə olduğu kimi, məqalət adlanan 20 başlığa bölünüb və hər bir məqalət iki hissədən ibarətdir. Hər bir məqalət şairin fəlsəfi-əxlaqi görüşlərini əks etdirən 1-ci hissədən və məzmunu uyğun seçilmiş hekayədən ibarətdir. Məqalətlərə uyğun seçilmiş hekayələr maraqlı süjetlər əsasında yazılmış orijinal əsərlərdir. Məqalət və hekayələrdən şairin sənət qayəsi, məqsəd və məramı aydın olur, həmçinin özünün fikir və ideyaları ilə Nizami sənətini izlədiyi aşkar görünür.

“Sirlər xəzinəsi” əsəri üzrə fəlsəfi-didaktik janrın xüsusiyyətləri, Nizami yaradıcılığına xas olan qapalı sufi məzmun və üslub sistemi, struktur bənzərliyi və aktiv bədii elementlərin Nizamidən sonra da bütün şairlərdə davam etdirilməsini izləmək mümkündür. Burada qoyulan fəlsəfi-didaktik mövzular üzrə tipoloji struktur qruplarının yaranması müşahidə olunur. Vaxtilə Y.E.Bertels Əmir Xosrovun “Mətləül-ənvar” əsəri üzrə bu tipologiyayı araşdırarkən yazırdı: “*Mətləül-ənvar*” poemasının strukturu demək olar ki, dəqiq şəkildə Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” nin quruluşunu əks etdirir. O da giriş, iyirmi məqalət (söhbət), hər bir məqalətin sonunda çox da böyük olmayan hekayə və nəticədən ibarətdir. Başlıqların mövzusu Nizami poemasının mövzusunə yaxındır, lakin heç biri onunla eyni deyildir, hekayələr də həmçinin. Poema sufi xarakterli olduğu üçün, sufi avtoritetlərinə istinadlar xüsusi yer tutur” (Bertels, 1962, s. 205).

Bu bir həqiqətdir ki, Nizami Gəncəvi Şərq ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq İslam dini fəlsəfəsində mövcud olan insan faktorunu poeziyanın əsas məramına çevrilməsini tam şəkildə gerçəkləşdirir, ilahi başlanğıca bağlı olan bəşəriyyətin nicat yolunu elə onun özündə, “göylərdən enmiş cazibəli gözəldə” - yer üzünün vahid güzgüsü olan insanda görürdü.

Humanist fəlsəfə, gerçəklik və sənət – Nizami yaradıcılığında üzvü surətdə birləşdirilmişdir. Sələf Nizamiyə görə, Aləmin nurlanması, yəni dünyanın gözəlləşməsi - “yer üzünün vahid güzgülü olan insanın” – saflaşması, təmizlənməsi və kamilləşməsi kimi reallıqlara bağlıdır. İnsan kamil olmayınca, ilahi həqiqətləri yer üzündə düzgün əks etdirə bilməz. İlahi həqiqətlər axtarışlarında mərifət yolunu özünün sənət qayəsinə çevirən Nizami yazırdı:

بندہ نظامی کہ یکی گوی تست

در دو جهان خاک سر کوی تست

خاطرش از معرفت آباد کن

گردنش از دام غم آزاد کن

(Nezami, 1960, s. 9)

Sənin birliyini söyləyən bəndə-Nizami,

Hər iki cahanda sənin səri-kuyinin torpağıdır.

Onun könlünü sən mərifətlə abad eylə.

Boynunu qəm tələsindən azad eylə.

Deməli, problem insanın düşdüyü “qəm tələsi”ndədir. O “qəm tələsi” ki, bəşər övladının kamilləşməsinə, qəlblərin mərifətlə dolmasına əngəl törədir, onu ilahi həqiqət yolundan azdırır. Şairin fikirlərini islami kontekstdə izah etmək vacibdir; “*Quran-i Kərim*”də “*Əl-insan*”surəsində deyildiyi kimi, “2. Biz insanı qarışıq bir nüftədən yaratmışıq... Onu eşidən və görən etmişik. 3.Ona (gedəcəyi) yolu göstərmişik...” (Qurani-Kərim, 2005, s. 578).

Sufizm fəlsəfəsinə görə, insana göstərilən bu yol – mərifət yoludur. “Qəm tələsindən” qurtulan insan nəfsini kamilləşdirib mərifətə dolur və “ilahi həqiqət yolunu” tutur. Nizami Gəncəvi ilk dəfə olaraq, sufi-fəlsəfi sistem daxilində, gerçək reallıqlar və romantik ideya, obraz və sürətlər vasitəsilə insan problemi ətrafında fəlsəfi nəzəriyyənin rəasional həllini göstərdi.

Məlumdur ki, islami-sufizmin təməli – Tanrı və insan vəhdətidir. Azərbaycan alimi Nəsim Göyüşovun haqlı olaraq göstərdiyi kimi, “*Kosmoloji düzəndə Allah-kainat-insan münasibətinin çevik dialektikası diqqəti cəlb edir. Haqq ilə insan, böyük aləmlə kiçik aləm bir-biri ilə bağlıdır. Böyük aləmdə nə varsa, kiçik aləmdə xülasə olunur*” (Göyüşov, 2003, s. 190).

Ümumbəşəri humanist fəlsəfənin, xüsusən islami-sufi-əxlaqi dünyagörüşün bir kamil filosof olaraq poeziyaya tətbiq edilməsində Nizaminin rolu əvəzsizdir.

Nizami sənətinin bənzərsizliyi onun humanizmində, ilahi eşq idealının mükəmməlliyində idi. “Poeziyada bu sözlərdən Nizamiyə qədər də istifadə olunmuşdur. Lakin Nizami yaradıcılığında bu kəlmələr artıq yeni fəlsəfi - terminoloji anlamda - humanizm mənasında işlənmişdir. “*Humanizm*” nəzəriyyəsini Nizamidən sonra başqa şairlər və mütəfəkkirlər davam etdirmişdir. Bu nəzəriyyəyə görə, eşq varlığın səbəbi və mənbəyidir. Onu Tanrı varlıqdan əvvəl yaradıb. Eşq - insan təbiətinin ən böyük xisləti və ağıl ilə birlikdə insanı Tanrının yaratdığı canlıların hamısından yüksəklərə ucaldan ən gözəl nemətdir” (Алиев, 1991, ss. 118-119).

Beləliklə, Xacunun sələfi Nizami ilk dəfə olaraq Yaranış, İnsan və onun yüksək əxlaqı haqqında mövcud bəşəri fəlsəfi ideyaları süzgəcdən keçirərək, onu yüksək dünyəvi dəyər olaraq ədəbiyyata tətbiq etdi. Nizami “Məxzənül-əsrar” da:

عَلْمَ آدَمِ صِفَتِ پَاكِ اَوْسْتِ
خَمْرَطِينِه شَرَفِ خَاكِ اَوْسْتِ
آن بگهر هم کدرو هم صفی
هم محک و هم زر و هم صیرفی

(Nezami, 1960, s. 80)

Adəmin elmi (ayəsi) onun pak sifətinədir.

Xəmrinin mayası(ayəsi) onun torpağının şərəfinədir.

Onun gövhəri həm bulanıq, həm də safdır,

O həm məhək daşı, həm qızıl və həm də sərrafdır.

Xacu Kirmani öz sələfinin ideyalarını əsas götürərək, özünəxas poetik ovqatla ilahi nurundan pərvəriş tapan insana:

تا تو درین باغ نکردی درنگ
در گل ابداع نبود آب و رنگ

(Kermani, h.1370, s. 27)

Sən bu bağda(dünyada) dayanmayınca,

Varlıq gülündə su və rəng yox idi, -

söyləyərək, onun əzəmət və aliliyini, fəzilətlərini qabarıq çətdirməyə çalışır.

Nizami Gəncəvi sufi ideyaları və simvollara yaradıcı şəkildə yanaşmışdır. O, yaranışın ilk səbəbini - eşqin naturfəlsəfi anlamını təsdiq etmiş, həm materialist və idealist görüşlərini, dünyanın iki başlanğıcdan yarandığını, ilahi və cismani mahiyyətini - yunan filosofu Aristotelin “Metafizika” sında qoyulan qanunlara uyğun, «forma və materiyanın münasibəti». Platonun fəlsəfəsinə uyğun bədən və ruh haqqında, 4 ünsürün bir-birinə keçməsi və sair məsələlərə xüsusi diqqət yetirmişdir. “Xosrov və Şirin” əsərində Nizami öz qəhrəmanlarının dili ilə ilk başlanğıc – nur və 4 ünsürlə bağlı məsələləri izah etməyə çalışır:

تو آن نوری که پیش از محبت خاک

ولایت داشتی بر بام افلاک

(Nezami, 1960, s. 711)

Sən o nursan ki, torpağa məhəbbət (etməzdən) qabaq,

Fələklərin üstündə yerin var idi.

Xacu Kirmani “Rövzətül-ənvar” əsərində təsəvvüfün bu təməl ideyasını, Allah-insan vəhdətini tərənnüm edir, kamil insan idealına bağlı əxlaqı - fəlsəfi görüşləri şərh edir. İnsan ruhunun

qüdsiyyətə doğru yüksəlişi, eşqlə ilahi həqiqət axtarırları Xacu yaradıcılığının əsas məzmununu təşkil edir. Onun şeirləri ilə Nizami yaradıcılığı arasında ideya və sənət birliyini sezməmək mümkün deyildir:

دیدة خورشید به روی تو باز

بر کف ناهید برای تو ساز

(Kermani, 1370, s. 26)

Günəşin gözü sənin üzünə açılıb,

Nahidin (uca) mərtəbəsi səndən ötrü yaradılıb.

Beləliklə, şair Allaha məhəbbəti onun yer üzündə təcəllası olan insana məhəbbətlə eyniləşdirir. O, insana məhəbbət fəlsəfəsinin özülündə ilahi eşq ideyasının dayandığını təsdiq edir və bu məqsədlə, irfani fikir və düşüncə sahiblərinin sufi görüşlərini əks etdirən mövzulara yer vermişdir.

Nəticə / Conclusion

Müqayisəli araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, öz sələfini mövzu və ideya, əsərin strukturu və vəznə baxımından izləsə də, Xacu yaradıcılığına orijinallıq xasdır. Bu orijinallıq dövrün fəlsəfi təfəkkürünün simvolik ifadəsi olmaqla, sənətkarın özünəməxsus parlaq istedadının nümunəsidir.

Ədəbiyyat/References

Abdurrezak Türk (2014) Erzurumun kandilləri, Arı Sanat Yayınevi, I Basım, 608 s. , s.288.

Алиев Р.М. (1991) Поэма о бессмертной любви. Баку, Язычы, 184 стр.

Бертельс Е.Э. (1962) Избр. труды: Низами и Фузүли.-М.: Изд-во Восточ.лит., 554 с.

Kazımov M. (2012) Xacu Kırmani. Farsdilli ədəbiyyatın yeddi əsri, "Nafta-Press" nəşriyyatı, Bakı, 391 s.

Əmir Xosrov Dəhləvi. (1977) Ayine-yi İskəndəri. Ba təshih o müqəddeme Cəmal Mirseyidov, Moskva, Daneş, 344 s.

Ибн Араби.(2014) Избранное ,т.2.Перевол с арабского, вводная статья и комментарии

Смирнова А.В. Москва:Языки славянской культуры:ООО «Садра». - с.353.

Kermani (h.1370) Xəmsə-ye Xacu Kermani, be təshih o moqəddeme Səid Niyaz Kermani, Daneşqah-e olum-e ensani,Daneşqah-eşəhid ba honər, Kerman, 817 s.

Гулиева Б.Б. (2010) Поэмы Хаджу Кермани «Самнаме» и «Хумай и Хумайун»,Баку, «ЭЛМ ва тахсил», 264 с.

Qurani-Kərim. (2005) Azərbaycan dilinə tərcüməsi və transkripsiyası,tərcüməsi: Mirzə Rəsul İsmayılzadə Duzal, Bakı, Beynəlxalq əl-Huda nəşriyyatı, 610 səh.

Göyüşov Nəsib. (2003) Quran və İrfan işığında,Bakı, «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, 288 s.

Nezami Gəncəvi. (1960) Məxzənül-əsrar, Mətn-e elmi vo enteqadi: Əbdülkərim Əlizadə, Baku, 252 s.

Nezami Gəncəvi. (1960) Xosrov o Şirin, tərtib dəhənde-ye mətni elmi vo enteqadi: L. A.Xetaqurov, Bakı, 810 s.

Nizami Gəncəvi. (2014) Sirlər xəzinəsi". Filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət professor Rüstəm Əliyevindir, Bakı, Qanun Nəşriyyatı,2014,328 s.